

प्राथमिकतामा स्वास्थ्य कि धार्मिक संरचना ?

सिद्धिचरण नगरपालिकाको एक अध्ययन

शिवप्रसाद ढुङ्गाना

सारांश

यस अध्ययनले नेपालको एक स्थानीय तह, सिद्धिचरण नगरपालिकामा स्वास्थ्य पूर्वाधार, विशेष गरी खोप केन्द्रहरू र धार्मिक संरचनाहरूमा गरिने बजेट विनियोजनको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दछ। तीन वर्षको अवधिमा नगरपालिकाले खोप केन्द्रहरूको आवश्यकतालाई बेवास्ता गर्दै धार्मिक संरचनाहरूमा उल्लेखनीय रकम विनियोजन गरेको पाइएको छ। यस अध्ययनले विकासको प्राथमिकताका सम्बन्धमा नीतिगत बहसलाई थप प्रोत्साहित गर्न र स्थानीय सरकारका बजेट निर्णयहरूमा सामाजिक आवश्यकताको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

मुख्य शब्दहरू: स्थानीय सरकार, बजेट विनियोजन, स्वास्थ्य पूर्वाधार, खोप केन्द्र, धार्मिक संरचना

१. परिचय

नेपालको संविधान, २०७२ ले स्वास्थ्यलाई मौलिक अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको छ, जसले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्दछ (नेपालको संविधान, २०७२)। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार, स्थानीय तहहरूलाई आफ्नो क्षेत्रभित्र स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४)।

नेपालमा स्थानीय तहको पुनर्संरचना पश्चात् विकेन्द्रीकृत शासन प्रणालीको अभ्यास भइरहेको छ। स्थानीय सरकारहरूले आफ्नो क्षेत्राधिकार अन्तर्गत विकास र सेवा प्रवाहका लागि स्वायत्त रूपमा बजेट विनियोजन गर्ने अधिकार पाएका छन्। तर, सीमित स्रोत साधनको कुशल र प्रभावकारी उपयोग गर्न नसक्दा आधारभूत सेवाहरू प्रभावित हुने जोखिम बढेको छ।

यद्यपि, कानुनी प्रावधानहरू भए तापनि, स्थानीय तहहरूको बजेट विनियोजनमा स्वास्थ्य क्षेत्रले सधैं प्राथमिकता पाउँदैन। स्थानीय स्तरमा स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको अवस्था अझै पनि चुनौतीपूर्ण छ, विशेष गरी दुर्गम र ग्रामीण क्षेत्रहरूमा (स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, २०७८)।

यस अध्ययनले सिद्धिचरण नगरपालिकामा खोप केन्द्रहरू जस्ता महत्वपूर्ण स्वास्थ्य पूर्वाधारहरू र धार्मिक संरचनाहरूमा गरिएको लगानीको विश्लेषण गर्दै स्थानीय तहको बजेट प्राथमिकीकरणको अवस्था उजागर गर्दछ।

१.१ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- सिद्धिचरण नगरपालिकामा स्वास्थ्य सेवा (विशेषगरी खोप केन्द्र) र धार्मिक-सांस्कृतिक संरचनाहरू (मठमन्दिर) मा भएको बजेट विनियोजनको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने
- स्थानीय तहको बजेट प्राथमिकरणका आधारहरू पहिचान गर्ने र विश्लेषण गर्ने
- बजेट प्राथमिकरणले स्वास्थ्य सेवामा पारेको प्रभावको मूल्याङ्कन गर्ने
- स्वास्थ्य सेवा र अन्य क्षेत्रबीच सन्तुलित बजेट विनियोजनका लागि सिफारिशहरू प्रस्तुत गर्ने

२. पद्धति

यस अध्ययनमा मूलतः द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्यांकको विश्लेषण गरिएको छ। सिद्धिचरण नगरपालिकाको आर्थिक वर्ष २०७९/८०, २०८०/८१ को वार्षिक योजना किताब र आगामी आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेट वक्तव्यबाट सम्बन्धित तथ्यांकहरू संकलन गरिएको छ (ढुङ्गाना, २०८१)। यसका साथै, नगरपालिकाका कर्मचारी र स्थानीय स्वास्थ्यकर्मीहरूसँग आवश्यक जानकारी लिइएको छ।

संकलित तथ्यांकहरूको विश्लेषण गर्दा विगत तीन वर्षको बजेट विनियोजनको प्रवृत्ति, प्राथमिकताका क्षेत्रहरू र स्वास्थ्य तथा धार्मिक संरचनाहरूमा भएको लगानीको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ।

३. नतिजा तथा छलफल

३.१ खोप केन्द्रको अवस्था

सिद्धिचरण नगरपालिकामा १२ वटा वडामा ३७ वटा खोप केन्द्र तोकिएका छन्, जसमध्ये केवल १० वटा मात्र निर्माण गरिएका छन् (ढुङ्गाना, २०८१)। थप १५ वटा खोप केन्द्रहरू अत्यावश्यक भए पनि विगत तीन वर्षदेखि यस तर्फ कुनै बजेट तथा कार्यक्रम ल्याइएको छैन।

वडा नं. ११ स्थित रमाइलोडाँडामा तोकिएको खोप केन्द्रमा प्रतिकालय वा बस्न बेन्चसमेत व्यवस्था गरिएको छैन। स्वास्थ्यकर्मीहरू यातायातको टिकट काउन्टरमा अनुरोध गरेर केही समयका लागि खोप सेवा सञ्चालन गर्छन्। २०८० माघ १० गते भ्याक्सिन बोकेर खोप लगाउन पुगेका स्वास्थ्यकर्मीहरू ठाउँ नपाएर सडकमै अलपत्र परेको घटना समेत रेकर्ड गरिएको छ (ढुङ्गाना, २०८१)।

नगरपालिकामा १५ वटा खोप केन्द्र खुल्ला आकाशमुनि सञ्चालन भइरहेका छन्। महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवकाहरूले घरका आँगन, दलान, चौतारा वा सडकमै खोप लगाउनु परेको अवस्था छ। यो अवस्था स्वास्थ्यकर्मी हिमाल दाहालका अनुसार अत्यन्त असुरक्षित छ, विशेषगरी खोप लगाएपछि केही बच्चाहरू बेहोस हुन सक्ने वा साइड इफेक्ट देखिन सक्ने सम्भावना हुने हुँदा प्रतिकालय र आराम कक्ष अनिवार्य आवश्यक हुन्छ (ढुङ्गाना, २०८१)।

३.२ बजेट विनियोजनको प्रवृत्ति

अध्ययनले देखाएको छ कि नगरपालिकाले विगत तीन वर्षमा धार्मिक संरचनाहरूमा उल्लेखनीय बजेट विनियोजन गरेको छ:

आर्थिक वर्ष २०७९/८०

६८ वटा मन्दिर र ७ वटा गुम्बाका लागि ५५ लाख भन्दा बढी बजेट विनियोजन गरिएको थियो। एउटै वडा (वडा नं. १) ले २८ वटा मन्दिर निर्माणका योजना प्रस्ताव गरेको थियो। यसै वर्ष खोप केन्द्र बनाउन ९ लाख बजेट थियो, तर स्वास्थ्य शाखाको सशर्त बजेटको ५ लाख रुपैयाँ समेत ब्याडमिन्टन कोर्ट बनाउन खर्च गरिएको थियो (ढुङ्गाना, २०८१)।

आर्थिक वर्ष २०८०/८१

२३ वटा मन्दिर, ३ वटा गुम्बा र २ वटा देवी देवालीस्थान निर्माणका लागि ३८ लाख ३० हजार रुपैयाँ बजेट विनियोजन गरिएको थियो। यस वर्ष खोप केन्द्र बनाउने एउटै योजना पनि नगरपालिकाको प्राथमिकतामा परेन (ढुङ्गाना, २०८१)।

आर्थिक वर्ष २०८१/८२

आगामी वर्षको बजेटमा मन्दिरहरूका लागि २२ वटा योजना समेटिएका छन्। ९ वटा वडाले १६ वटा योजनामा मन्दिर निर्माणका लागि बजेट छुट्याएका छन्। नगरस्तरबाट ६ वटा योजनामा २० लाख रुपैयाँ मन्दिरका लागि छुट्याइएको छ, जबकी खोप केन्द्रका लागि कुनै बजेट विनियोजन गरिएको

छैन। यस वर्ष वडा र पालिकास्तरबाट गरी जम्मा ५६ लाख ३० हजार रुपैयाँ मन्दिरका लागि छुट्याइएको छ (ढुङ्गाना, २०८१)।

यदि प्रस्तावित बजेट अनुसार खर्च गरिएमा, तीन वर्षको अवधिमा जम्मा १२० वटा योजनामा १ करोड ४९ लाख ६० हजार रुपैयाँ धार्मिक संरचना निर्माणमा खर्च हुने देखिन्छ (ढुङ्गाना, २०८१)।

बजेट विनियोजनको तुलनात्मक अवस्था

निम्न तालिकाले तीन आर्थिक वर्षमा धार्मिक संरचना र खोप केन्द्रहरूका लागि विनियोजित बजेटको तुलनात्मक अवस्था देखाउँछ:

आर्थिक वर्ष खोप केन्द्र (लाख रुपैयाँमा)	मन्दिर (लाख रुपैयाँमा)
२०७९/८० ९.००	५५.००
२०८०/८१ ०.००	३८.३०
२०८१/८२ ०.००	५६.३०

माथिको तालिकाले स्पष्ट रूपमा देखाउँछ कि धार्मिक संरचनाका लागि विनियोजित बजेट खोप केन्द्रको तुलनामा निकै उच्च छ। विशेष गरी आर्थिक वर्ष २०८०/८१ र २०८१/८२ मा खोप केन्द्रका लागि नगण्य वा शून्य बजेट विनियोजन गरिएको छ। यसले स्थानीय तहको बजेट प्राथमिकीकरणमा स्वास्थ्य क्षेत्रलाई कम महत्त्व दिइएको तथ्यलाई उजागर गर्दछ।

३.३ स्थानीय नेतृत्वको दृष्टिकोण

सिद्धिचरण नगरपालिकाका मेयर तेजन खनालका अनुसार, मन्दिरका योजनाहरू जनताबाट अत्याधिक माग आएका कारण प्राथमिकतामा परेका हुन्। "हामीलाई पनि यो विषय लागेकै हो, वडा र गाउँबाटै नागरिकले माग्छन्, नदिएर पनि भएन," उनको भनाइ छ (ढुङ्गाना, २०८१)।

नेकपा एमालेका नगर अध्यक्ष प्रकाश कट्वालले भने नगरपालिकाको योजना प्राथमिकताबारे आलोचना गरेका छन्। "मन्दिर भन्ने बित्तिकै आस्था र विश्वासको विषय जोडिएको हुन्छ, स्थानीयको माग आउनु स्वाभाविक छ तर, नगरले आफ्ना प्राथमिकता र आवश्यकताको पहिचान गर्नुपर्छ, तर यो सोच देखिएन," उनको भनाइ छ (ढुङ्गाना, २०८१)।

नगरपालिकाका उपप्रमुख केदारबाबु बस्नेतले भने पेश भएको बजेट छलफलबाट परिमार्जन हुन सक्ने बताएका छन् (ढुङ्गाना, २०८१)।

३.४ आलोचनात्मक विश्लेषण

सिद्धिचरण नगरपालिकामा बजेट विनियोजनको प्राथमिकताले स्थानीय सरकारको नीतिगत दृष्टिकोणमा रहेको असन्तुलन देखाउँछ। नेपालको संविधानले स्वास्थ्यलाई मौलिक अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको सन्दर्भमा, खोप जस्तो अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवाको भौतिक पूर्वाधारमा लगानी नगरिनु चिन्ताजनक छ।

नेपालको स्वास्थ्य क्षेत्रमा थप लगानीको आवश्यकता पनि प्रष्ट देखिन्छ। नेपालको कूल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को मात्र १.५% स्वास्थ्य क्षेत्रमा खर्च गरिन्छ, जुन विश्व स्वास्थ्य संगठनको सिफारिस गरेको ५% भन्दा निकै कम हो (स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, २०७९)।

नेपालमा ५ वर्षमुनिका बालबालिकाहरूको मृत्युदर प्रति १,००० जीवित जन्ममा ३२ रहेको छ, जसमा खोप अभियानले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ (स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, २०७८)। त्यसैले, स्थानीय तहहरूले स्वास्थ्य पूर्वाधारमा पर्याप्त लगानी गर्नु अत्यावश्यक छ।

बजेट विनियोजनमा धार्मिक संरचनाहरूलाई दिइएको प्राथमिकता स्थानीय राजनीतिक गतिशीलता र सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यहरूको प्रतिबिम्ब हो। धार्मिक आस्थाको सम्मान गर्दै पनि, स्थानीय सरकारहरूले आफ्नो सीमित स्रोतहरूलाई मौलिक आवश्यकता र अधिकारहरू प्रति बढी उत्तरदायी बनाउनु आवश्यक छ।

४. निष्कर्ष तथा सिफारिसहरू

सिद्धिचरण नगरपालिकाको अनुभवले स्थानीय तहहरूमा बजेट विनियोजनको प्राथमिकीकरणमा देखिएको चुनौतीलाई उजागर गरेको छ। स्वास्थ्य जस्तो आधारभूत सेवाको पूर्वाधारभन्दा धार्मिक संरचनाहरूलाई प्राथमिकता दिने प्रवृत्तिले नागरिकहरूको जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्न सक्छ।

यस अध्ययनको आधारमा, निम्न सिफारिसहरू प्रस्तुत गरिन्छ:

1. **स्वास्थ्य पूर्वाधारलाई प्राथमिकता दिने:** स्थानीय तहहरूले स्वास्थ्य पूर्वाधार, विशेष गरी खोप केन्द्रहरूको निर्माण र व्यवस्थापनमा पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्नुपर्छ।
2. **समन्वित योजना निर्माण प्रक्रिया:** बजेट विनियोजनमा स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकताहरूको वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन गरी सन्तुलित विकासको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ।
3. **बजेट पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाउने:** स्थानीय तहहरूले बजेट तजुर्मा र कार्यान्वयनमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता अपनाउनुपर्छ।

4. **प्रदेश र संघीय सरकारको निगरानी:** माथिल्लो तहका सरकारहरूले स्थानीय तहहरूको बजेट विनियोजन प्रक्रियामा निगरानी र मार्गदर्शन गर्नुपर्छ।
5. **नागरिक शिक्षा र सहभागिता:** स्थानीय विकासको प्राथमिकीकरणमा नागरिकहरूको सचेतना र सक्रिय सहभागिता बढाउनुपर्छ।

अन्त्यमा, यस अध्ययनले स्थानीय सरकारहरूको बजेट विनियोजनमा स्वास्थ्य जस्ता मौलिक क्षेत्रहरूको प्राथमिकीकरण गर्ने आह्वान गर्दछ, जसले सबै नागरिकहरूको जीवनस्तरमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन मद्दत गर्नेछ।

सन्दर्भ सूची

ढुङ्गाना, शिवप्रसाद. (२०८१, अषाढ १९). खुल्ला आकाशमुनि खोप केन्द्र, मन्दिर बनाउन डेढ कराेड बजेट. *अन्नपूर्ण पोस्ट*. <https://annapurnapost.com/>

नेपाल सरकार. (२०७२). *नेपालको संविधान*. कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय.

नेपाल सरकार. (२०७४). *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन*. संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय.

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय. (२०७८). *नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति २०७२-२०७७ को मध्यावधि मूल्यांकन प्रतिवेदन*. नेपाल सरकार.

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय. (२०७९). *वार्षिक प्रतिवेदन २०७८/७९*. नेपाल सरकार.